

Poslední hurá komunistické utopie

Ideologie a utopie v éře poststalinismu

Kniha *Soudruzi a jejich svět* sleduje očima řadových straníků komunistický projekt v době po Stalinově smrti a XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, na němž Nikita Chruščov odsoudil kult osobnosti. Historik Pavel Kolář ukazuje, že nikdy neexistoval jen jeden komunismus a že ideologie i politická praxe se měnily podle okolností.

MATĚJ METELEC

Monografie *Soudruzi a jejich svět* s poněkud spleťtým podtitulem *Sociálně myšlenková tvářnost komunismu* se věnuje poststalinismu, tedy etapě, která bývá v dějinách komunismu obvykle opomíjená. Období mezi stalinismem, který je často považován za jakousi esenci komunismu, a od něj odvozeným „neostalinismem“, jak se někdy vulgárně nazývá doba brežněvovské „stability kádrů“, charakterizuje nejednoznačnost. V Sovětském svazu odstartovanou destalinizaci následovalo brutální potlačení maďarské revoluce, Chruščovova cesta do Ameriky a úsilí o mírové soužití předcházely kubánské krizi a stavbě Berlínské zdi. Historika Pavla Koláře ale nezajímá vysoká politika ani mezinárodní vztahy, nýbrž proměna komunistické ideologie a způsoby, jakými se odrážela v myšlenkovém světě řadových komunistů v době vymezené roky 1956 až 1970.

Nový začátek

Kniha je přepracovanou verzí Kolářovy v Německu vydané práce *Der Poststalinismus. Ideologie und Utopie einer Epoche* (2016) a německý podtitul vystihuje lépe než český, o co v ní vlastně jde. Šedesátá léta totiž nepochybně byla posledním velkým vzepětím komunistického utopismu. Postupná obnova válkou zničené východní Evropy, vypořádání se s otázkou nástupnictví po Stalinově smrti a v neposlední řadě i úspěchy sovětského kosmického programu se zdály naznačovat, že předsevzetí dohnat a předejít kapitalistický svět by (konečně) mohlo vyjít. Na komunistickém projektu sice ležel po XX. sjezdu a Chruščovově „tajném referátu“ stín zločinů stalinské éry, připisat tyto zločiny výhradně „kultu osobnosti“ však svým způsobem znamenalo pokusit se o restart.

Právě tak pojímá rok 1956 Pavel Kolář – nikoli jako začátek konce evropského komunismu, jak soudí třeba François Furet v *Minulosti jedné iluze* (1995, česky 2018), ale „zrod jeho nové, více než třicet let trvající éry“. Východiskem je Kolářovi vcelku logicky československá zkušenost. Českoslovenští komunisté zůstali sice po odhalení „Stalinových zločinů“ víceméně pasivní a na rozdíl od Polska či Maďarska se žádný československý rok 1956 neodehrál, o to usilovněji se ale o dekádu později vrhli do pokusu o reformu, jejíž ambice byly mnohem větší než jen lépe lokalizovat či nacionalizovat socialismus. Tento nový začátek,

ke kterému patřila i eroze dříve neotřesitelného přesvědčení komunistů o nepochybné legitimitě jejich vlády, je podle Koláře pro stře-doevropský komunismus charakterističtější než předcházející stalinské období. Na rozdíl od Sovětského svazu, kde neomezená Stalinova vláda trvala přes čtvrt století, totiž střední Evropa zažila jen sklonek vlády „rudého cara“.

Doby a místa

V pěti kapitolech, jejichž témata vymezují pojmy dějiny, strana, národ, nepřítel a čas, Kolář zkoumá, „jak se po roce 1956 změnilo komunistické chápání dějin a jeho utopické dimenze, tedy víra v radikálně jinou budoucnost“. Napětí mezi kreativní, experimentující utopií, spojovanou s dvacátými léty, a administrativní státní utopií stalinské doby podle Koláře nikdy zcela nezaniklo. Podle důrazu, který klade na tázavý tón, jenž byl dle jeho soudu pro poststalinismus charakteristický, se naopak zdá, že se kyvadlo lehce vychýlilo na stranu první ze zmíněných utopií. Vzhledem k tomu, že v centru Kolářova zájmu stojí titulní „soudruzi“, poněkud stranou zůstává otázka po příčinách odlišných důsledků poststalinické „ideologické soustavy plné rozporů, vnitřních proměn a nejasností“. V Československu byla tímto důsledkem reforma, v NDR utužení dogmatismu, v Polsku či Maďarsku nakonec spíše úsilí o „národní komunismus“.

Příčinou větší autonomie národních variant byla absence „vrchního redaktora“, kterým byl až do své smrti Stalin. Toho v této úloze nevystřídal Chruščov, který se proti stalinskému dědictví explicitně vymezoval, ale ani později Brežněv, jakkoli nechal svůj vlastní kult osobnosti bujet do bizarních podob (byl například čtyřnásobným držitelem řádu Hrdina Sovětského svazu). Navzdory této autonomii i oslabováním rétoriky nepřátelství (neustálého pátrání po vnějších, ale hlavně vnitřních nepřítelích) ale zůstal ideál jednoty strany, respektive komunistického projektu jako takového nezpochybnitelný.

V předmluvě Kolář upozorňuje na skutečnost, že se v knize zaměřil na diskuse ve stranické základně, a dočteme se tak mimo jiné, jak ve snaze vypořádat se s nároky ideologického jazyka soudruzi z desavské cementárny došli k poznání, že „dějiny jsou motorem dějin“. Přesto debaty intelektuálů nestojí tak stranou, jak by se podle zmíněného vyjádření

zdálo. Právě na nich je totiž nejzřetelněji patrné, že ideologický jazyk byl ve sledované etapě nejen vnucován shora, ale stal se také „součástí subjektivity milionů těch, kteří se hlásili ke komunismu“.

Smysl poststalinismu

Kontroverzní je Kolářova teze, že českoslovenští komunisté vepsali do ústavy z roku 1960 vedoucí úlohu KSČ nikoli proto, aby stvrdili svůj totalitární nárok na ovládnutí společnosti, ale proto, že stranu vnímali jako záštitu proti zločinnému stalinskému státu. V obnoveném antikomunistickém třeštění tohoto léta však může kontroverzně působit i samotný fakt, že kniha nezkoumá poststalinickou fázi komunistické diktatury perspektivou jejich odpůrců či obětí, ale řadových komunistů.

Jako bychom se vrátili zpět na začátek devadesátých let a znovu pochybovali o tom, že formy komunistického panství se v čase a prostoru proměňovaly. Přitom je na empirickém materiálu, který přináší Kolářova kniha, sotva něco patrnější, než že vedle shod a paralel existovaly i rozdíly, že komunismy se proměňovaly a role strany byla v různých časech a na různých místech odlišná. Možná nejlépe to potvrzuje úvaha o podobách odporu proti komunistické diktatuře – Charta 77 nebo polská Solidarita byla v epoše stalinismu jednoduše nepředstavitelná.

Kolář mluví o tom, že boj proti „kultu osobnosti“ se po roce 1956 pro komunisty stal identitotvorným činitelem. Kritika „kultu“ umožnila restart komunistického projektu, ale také k němu už navždy připojila nesmazatelnou vinu, byť její konkrétní projevy se lišily podle specifické dynamiky a zdrojů národních variant komunismů. Tento „dědičný hřích“ komunismu se pak významnou měrou podepsal na konečné dezintegraci celého „experimentu“. Jak Kolář upozorňuje v brilantním esejistickém epilogu, konec komunismu neznamenal jen pád sklerotických diktatur, byl také dovršením „rozpadu socialistického hnutí a tím i moderní masové demokracie vůbec“. A právě kritická rekonstrukce tohoto procesu je podle Koláře „nezbytným předpokladem obnovy radikálně demokratické politiky v budoucnosti“.

Pavel Kolář: *Soudruzi a jejich svět*. Ústav pro studium totalitních režimů a NLN, Praha 2019, 295 stran.

Čeněk Folk: Bez názvu, 2017